

"ממזר אינו חי" ?

מאת

ישראל תא-שמע

במס' יבמות (דף ע"ה, ע"ב) כך למדנו: "שאלו את רבי אליעזר, ממזרת לאחר עשרה דורות מהי? אמר להם מי יתן לי דור שלישי ואטהרנו", ועל כך מוסיף התלמוד: "אלמא קסבר ממזרא לא חי, וכן אמר רב הונא ממזרא לא חי". וחזור התלמוד ושואל על דברים אלו: "והא אנן תנן (משנה, שם) ממזרין אסורין איסור עולם"? ועל כך משיב רבי זירא משמו של רב יהודה: "דידיעי [אדם שממזרותו ידועה] חי, דלא ידיעי לא חי, דידע ולא ידיע, עד תלתא דרי חי, טפי לא חי".

כלומר: לדעתו של רבי אליעזר (תלמידו של רבן יוחנן בן זכאי) אין הממזר יכול לקיים דור שלישי של צאצאים, וע"כ ממזר בן הדור השלישי הריהו טהור מאליו, שעצם היותו בחיים מוכיחה עליו כי אין מוצאו ממשפחת ממזרים. דעה קיצונית יותר נשמעת, מאוחר יותר, בפיו של האמורא הבבלי מן הדור השני, רב הונא, הסבור — כפי פשוטם של דבריו — כי "הממזר לא חי" כל עיקר; אולם, מתוך שהתלמוד מנסה לזהות את דעתו של ר"א הנ"ל עם דעת רב הונא, נראה כי גם כוונת רב הונא הובנה ע"י התלמוד הבבלי כמכוונת להעמדת צאצאים בלבד. הרעיון כולו עומד בסתירה גמורה, לכאורה, לעצם דין הממזרות, כפי שהוא מפורש במשנה (ובמקורות תנאיים אחרים), לפיו הממזר אסור "איסור עולם", וא"כ בעל כרחנו מגיחים אותם מקורות קיום כזה כאפשרי לגביו. — וע"כ אומר רב זירא בשם רב יהודה שרק ממזר "שאינו ידוע" בציבור כממזר, הוא שאינו מתקיים, ואילו ההלכה התנאית הרגילה בכל מקום עוסקת בממזרים הידועים ככאלה, ואלה חיים, ומתרבים, באופן נורמלי.

והנה עניין זה שהוא זר גם כך, מתמיה עוד יותר כשהוא מתגלגל בפיהם של חכמי ארץ-ישראל. רב אמי (אמורא א"י בן הדור השלישי) הכריז על שכנו כי הוא ממזר, ועל בכיותיו של זה ענהו בפשטות: "חיים נתתי לך" (שם). כלומר — ע"י שהפכתיך לממזר "ידוע". רב הונא, האמורא הא"י מן הדור הרביעי, סבור בפירוש כי "אין ממזר חיה יותר משלושים יום", ור' ברכיה — בן זמנו ומקומו של רב הונא זה — הכריז בפומבי, בעת דרשתו השבועית בבית הכנסת, על עני אחד שעלה מבבל, כי הוא ממזר, בהתנצלו על כך במילותיו המדוייקות של רב אמי הנ"ל: "חייך ההין יהבית לך" (ירושלמי קדושין, פ"ג, ה"ב). רבי ברכיה משלשל את מסורת ההבחנה הזו בין ממזר ידוע לשאינו ידוע, עד לרב עצמו, אך מאידך מעניין לציין כי רבי זעירא לא ידע "הבחנה" זו (אותה הוא עצמו מוסר בשם רב יהודה,

לפי מסורת הבבלי הנ"ל (!), עד שעלה לא"י, שם שמעה לראשונה מפי רבי עקיבא בר אחא (ירושלמי, שם).

עפ"י תפיסה זו, הממזר שאינו ידוע, הוא עצמו אינו חי, ולא צאצאיו בלבד, ואורך חייו אפשר ואינו עולה על 30 יום (!).

פרשה זו, העומדת בסתירה למקרא כפשוטו ולעובדות החיים האלמנטריות, על ההבחנה המזוהה המתלווה אליה והמבדילה בין ממזר "ידוע" ל"שאינו ידוע", אין להבינה אלא על רקע בעיית היוחסין הסבוכה, שהעיקה על חיי המשפחה בישראל במשך תקופה ארוכה, שתחילתה בימי בית שני, וסופה — בסוף תקופת האמוראים. בעיית כשרותן ופסלותן של המשפחות השונות, ואפשרויות החיתון ביניהן, העסיקה את ההלכה ואת דעת הקהל בישראל בא"י ובבבל, בתמידות ובחריפות יוצאת מן הכלל¹. פגם עיקרי בסולם פסולי המשפחה בישראל, מבחינה הלכתית ולאומית כאחת, היה תמיד ה"ממזר", שעליו אוסרת התורה בפירוש "לבוא בקהל ה'" — הרחקה החלטית וחד-משמעית. חששן העיקרי של המשפחות הכשרות, הסתמיות והמיוחסות, היה שמא יתערב במשפחתן ממזר נעלם וע"י כך יופקעו צאצאי אותו הענף של המשפחה מכלל עדת ישראל. צעדים שונים ננקטו ע"י חז"ל — וע"י המשפחות עצמן — במטרה למנוע אפשרות כזו, עד כדי המלצה חד-משמעית בזכות קיום קשרי-חיתון תוך-משפחתיים. מאידך ננקטו גם צעדים הפוכים מסויימים, כדי שלא תיעגנה מתוך כך בנות ישראל בלתי-מיוחסות ועניות, שלא תימצאנה להן גואל².

עיקר עניינם וחשיבותם של המאמרים הנ"ל, שהם עונים בשלימות על שתי הדרישות — ההפכיות! — כאחת: מצד אחד הם מקיימים בקפידה את ההזהרה מפני ההתחתנות בממזרים, בכך שהם מחייבים את הכרזתם של אלו בפומבי, אך מאידך הם מבטלים לחלוטין את חששותיהן של המשפחות הכשרות מפני היטמעות "ממזר שאינו ידוע". ביניהן, או מפני אדם ששמועות מפוקפקות מחשידות אותו בממזרות; שהרי במידה ואותו אדם אכן ממזר בלתי ידוע הוא — כבר לא היה חי. בדרך זו ניתן לקיים את מצות הממזר על כל פריטה ודקדוקיה, מבלי לערער את החיים הציבוריים הנורמליים.

אין כאן המקום להאריך בעניין זה, ואין זה מכוונת המאמר. אין אצלי ספק בדבר, כי הדעה — או: האמונה — שממזר אינו חי לא "הומצאה" ע"י חז"ל לצורך זה, אלא שהם עשו שימוש חדש, ואקטואלי, ברעיון שהיה ידוע בציבור בלאו הכי ומקדמת דנא, אלא כמשמעות אחרת. נראה לי כי ניתן עוד לגלות את משמעותה המקורית של אמונה זו, ולראות כיצד נתגלגלה ונתעברה לצורתה זו.

מכמה מקומות בספרות החיצונית יש לנו לשמוע, שנשים שלא זכו להיבנות מבעליהן, היו נואפות עם גבר זר — ולא דוקא בהתנגדותו של הבעל — כדי לנסות ולהעמיד ממנו זרע ויורש; מעין היפוכו של הנוהג הנזכר במקרא, אשר על פיו

1 ר' א. ש. הרשברג, העיסה, מהותה ותולדותיה (דביר, ב'), חרפ"ד; H. L. Poppers, The Declasse in the Babylonian Jewish Community (Jewish Social Studies, XX), 1958, ור' גם מאמרי באנציקלופדיה העברית ערך "יוחסין", כרך י"ט, עמ' 360—363.
2 A. Büchler, Family purity and impurity (Studies in Jewish History), 1956

נוהגים היו הבעלים ליבנות ע"י שפחות נשותיהן. מנהג זה קשור בכירור עם ההשקפה כי הבנים הם הברכה הגדולה ביותר בה יכול אדם להתברך מאת ה', בהיות בניו עומדים לו למגן לעת זקנתו, ובעיקר — בהיותם ממשיכים בעקיפין את חייו הוא גם לאחר מותו, בהקימם עליהם את שמו.

וכך הם דברי בן־סירא (כ"ג, לו—מא): "וכן אשה עוזבת בעלה ומקימה יורש מור, כי ראשונה מאסה בתורת עליון ושניה מעלה בבעלה שלישיית בזנות נאפה, ומאיש זר הקימה זרע היא לקהל תוצא, ועל ילדיה יפקדו, לא יתנו בניה שורש, וענפיה לא יעשו פרי, תשאיר לקללה זכרה, וחרפתה לא תמחה". — דברים אלו באים לסתור את הדעות הנפסדות הנ"ל, בכך שהם "מבטיחים" חוסר כל המשכיות לזרע־חטא. כל הביטויים בקטע זה מרמזים בכירור לפרשת הממזר שבתורה, וההדגשה החוזרת על "זר", מעידה על דרך הבנתם את מלת "ממזר" הקשה שבמקרא³. מילות "היא לקהל תוצא" מרחיבות כביכול את הלאו "לא יבא ממזר בקהל ה'", שהרי כתוצאה מכך מאבדת האם עצמה את שרשיה בקהל זה.

דומה לו הוא הקטע שבספר החיצוני "חכמת שלמה" (ג', ג — ד', ז)⁴, המנגיד בין השאר את העקרה עם המנאפת, ומעיד בכך על הקשר הענייני בין השתיים: "כי אשרי בל נטמאה אשר לא ידעה משכב עון, תשא פרי לפקודת הנפשות, גם הסריס אשר לא עשה עול בכפו, ולא יעץ רע על אלהים, ינתן לו חסד בעבור אמונתו, ויבד נחמד במקדש ה', כי פרי מפעלים טובים יתהלל, ישרש בינה בל יעקר. ו בני מנאפים לא יגדלו, וזרע משכב חטא ישמד, ואם יאריכו ימים לאפס יחשבו, ושיבתם לא תהדר לאחרית ימים, ואם מהרה ימותו, לא תהיה להם תקוה, ונחמה ביום המשפט".

צא וראה, כי ההכרה שהניאוף קשור היה, במקרים רבים, עם הרצון העז להעמיד זרע ויורש, מוסיפה משקל לטענה כי כך הובנה בעצם כל פרשת הממזר שבתורה ע"י הדורות הקדומים. לפי השקפה זו באה התורה לפסול את כל הנוהג הנפסד הזה ולהפקיע אותו מידי תועלתו, ע"י שהיא שוללת מזרע כזה את האפשרות החוקית להמשיך את עצמו בתוך קהל העם. ע"י כך מפסיד ניאוף זה את עיקר משמעותו, הספרים החיצוניים אך הרחיבו את כוונתה המקורית הזו — עפ"י דעתם — של התורה, ע"י תוספת ההשקפה כי זרע כזה לא רק שאסור לו לבוא בקהל, אלא שאף קיומו הפיזי־הביולוגי מופקע ותשוש.

אני משער, כי הדים מאוחרים וקלושים להשקפה זו אודות אבדנם ועקרותם של ממזרי־ניאוף, הם הם שנשתמרו במימרות חז"ל שפתחנו בהן אודות הממזר שאינו חי, בעוד שמשמעותן המקורית כבר אבדה מידיעת חז"ל, וע"כ גם נתקשו הרבה בישובה עם המציאות. עם ההתקדמות שחלה בחיי המשפחה בכלל, ובטהרתם

3 מלה זו נתפרשה ע"י השבעים במקומה, ἀπόρρητος = זונה, אך בזכריה ט', ו פירושה ἀσχορνεῖς = זרים, נכרים, גייגר סבור היה שהכוונה המקורית היתה לאסור את ההתחתנות עם "זר", כלומר עם בן ללאום אחר. הקדמונים פירשו, כנראה, את המלה במשמעות "עם זר" = באמצעות איש זר.

4 על ההקבלה עמד מ.צ. סגל, במהדורתו.

בפרט⁵, אבדה משמעותם המקורית של הדברים, והחלו תולים בהם כוונות פשטניות מדי, וזרות לרוחם המקורית. הדעות כי "ממזר אינו חי" או כי "אינו חי יותר משלושים יום", אינן אלא "לימוד פשט" במסורת קדומה, ששוב לא הובנה כהלכה, ואשר לפיה אין "שורש וענף" לנילודים בחטא. מכל-מקום, לאחר שנתפרש פירוש מחודש זה, שימש ה"פתגם" מכשיר טוב בידי האמוראים להתיר באמצעותו סוגים שונים של ספיקי ממזרים ותערובותיהם, שאת היתרם ביססו גם על אסמכ-תאות חשובות ורציניות יותר.

5 ר', המסופר על אימא שלום ששאלה את בעלה מדוע הוא משמש כמי שכפאו שד, ועל זה באה תשובתו: "כדי שלא אתן עיני באשה אחרת, ונמצא בניו באין לידי ממזרות". ודבר זה גם נמסר ככלל בשם יוחנן בן דהבאי (בן זמנו של ר' מאיר), ומשם עבר להרבה מדרשים מאוחרים. "ממזרות שברוח" זו מציינת רמה גבוהה ביותר של חיי משפחה מתוקנים וטהורים.